

**ИЗ ИКОНОГРАФСКОГ ПРОГРАМА БОГОРОДИЧИНЕ
ЦРКВЕ У СТУДЕНИЦИ (1568): ПОЈЕДИНАЧНЕ
СВЕТИТЕЉСКЕ ПРЕДСТАВЕ У СЕВЕРНОМ
ВЕСТИБИЛУ***

Сви истраживачи сложни су у гледишту да је приликом обнове зидног сликарства Богородичине цркве у Студеници (1568) пажљиво поновљен првобитни тематски програм (1208/09). То начелно уверење може се најубедљивије аргументовати ако се међу млађим фрескама за предмет темељнијег проматрања одаберу монументалне композиције христолошко-теотоколошке тематике, старозаветни призори или сцене из свете хришћанске историје. Реч је, наиме, о представама чија композиционо-иконографска морфологија у великој мери одговара образцима византијског сликарства из XII и с почетка XIII века.¹ С друге

* Расправа представља резултат истраживања спроведеног у оквиру пројекта Византолошког института САНУ – *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (бр. 177032) – који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. За многе драгоцене примедбе дугујем захвалност професорима Миодрагу Марковићу и Драгану Војводићу. Такође, без труда колегинице Марке Томић-Ђурић, која се несебично ангажовала на прибављању појединих мени недоступних публикација, научни апарат овог рада био би неупоредиво сиромашнији.

¹ Г. Бабић, *О композицији Успења у Богородичиној цркви у Студеници*, Старинар н. с. 13-14 (1962-1963) 261-265; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965, 122-124, 167-169; М. Кашанин, В. Кораћ, Д. Тасић, М. Шаkota, *Студеница*, Београд 1968, 96-102 (Д. Тасић); М. Кашанин и др., *Манастир Студеница*, Београд 1986, 137-166 (Б. Тодић); Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986, 154-168 (Г. Бабић); З. Гавриловић, *Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници. Избор тема и симболика*, in: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, ed. В. Кораћ, Београд 1988, 185-192; И. М. Ђорђевић, *Програм Богородичине цркве у Студеници и српско средњовековно зидно сликарство*, in: *idem, Студије српске средњовековне уметности*, Београд 2008, 207-221; К. Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских деचाка у Богородичиној цркви у Студеници*, ЗЛУМС 26 (2008) 43-55; Д. Павловић, *Култ и иконографија четрдесеторице севастијских мученика у Србији XIII века*, Ниш и Византија 7 (2009) 299; Б. Тодић, *Студеница*, Нови Сад 2011, 89-95; Д. Павловић, *О једном особеном моделу распоређивања сцена Великих празника: Студеница – Градац*, in: *Византијски свет на Балкану, II*, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 442-455.

Сл. 1. Богородичина црква у Студеници, Свети Кирил Филозоф и неидентификовани свети монах (фото: Фондација Благо)

Fig. 1. Studenica monastery, Church of the Theotokos, St. Cyril the Philosopher and an unidentified saint monk (photo: *Blago Fund*)

стране, извесно је да су обновитељи сликарства Успенске цркве и њихови саветодавци у појединим случајевима одступили од оригиналног избора светитељских фигура. О томе веома речито сведоче представе светитеља чији култ није био заснован у време настанка најстаријег студеничког сликарства, као и оних који су живели и посветили се у каснијим времена – попут одабраних српских архијереја или новомученика из времена туркократије.² Најзад, између две наведене групе у оквиру млађих фресака постоји и велики број појединачних фигура чија се заснованост на првобитним представама не може потврдити или оспорити ни иконографским ни хагиолошким разлозима. Овај рад замишљен је као скроман допринос истраживању управо таквих сегмената живописа Богородичине цркве у Студеници. Предмет пажње биће недовољно проучене фигуре светитеља у северном вестибилу.

Као што је добро познато, у највишим зонама и на своду тог простора смештене су сцене *Жртве Аврамове*, *Вазнесења пророка Илије*, *Три јеврејска младића у огњеној пећи*³ и, недавно идентификовани, остаци представе *Седам спавача из Ефеса* (црт. 1).⁴ Гледано с јужне стране западног зида вестибила, поворка стојећих фигура започиње представом византијског мисионара и словенског просветитеља светог Кирила Солунског (сл. 1).⁵ Он је приказан као

² О томе cf. нарочито Г. Суботић, *Најстарије представе светог Георгија Кратовца*, ЗРВИ 32 (1993) 176, 181-182; М. Марковић, *Одблесци култа Илариона Мегленског у поствизантијској уметности на Балкану*, ЗЛУМС 32-33 (2002) 217-218; Б. Тодић, *Српски и балкански светитељи на фрескама XVI века у Студеници*, in: *Словенско средњовековно наслеђе*, edd. З. Витић, Т. Јовановић, И. Шпадијер, Београд 2001, 653-663. О поновљеним решењима на ктиторској композицији, али и о изменама што их је претрпела у току пресликавања cf. Б. Тодић, *Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, Саопштења 29 (1997) 35-45; И. М. Ђорђевић, *Свети Симеон као Нови Јоасаф*, in: *idem*, *Студије српске средњовековне уметности*, 423-435.

³ В. Р. Петковић, *Манастир Студеница*, Београд 1924, 53, 54; *idem*, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 318; R. Hamman-Mac Lean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zum 14. Jahrhunderts*, Giessen 1963, plan 10a/III; Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 168; Кашанин и др., *Манастир Студеница*, 140, 148 (Б. Тодић); Бабић, Ђирковић, Кораћ, *Студеница*, 168, сл. 119 (Г. Бабић); Р. Николић, *Конзерваторски запис о живопису светог Саве у Богородичиној цркви манастира Студенице. II део*, Саопштења 19 (1987) 78, сх. 6 (горња зона); Гавриловић, *Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 185, сл. 2, 4; Ђорђевић, *Програм Богородичине цркве у Студеници*, 212; Павловић, *Култ и иконографија четрдесеторице севастијских мученика*, 299, сл. 8.

⁴ Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских дечака*.

⁵ Р. Николић, *Конзерваторски запис о преосталом живопису светог Саве у*

човек средњих година, са тамном проседом брадом раздвојеном на два прамена; у монашком је руху, десном руком благосиља, а у левој држи развијени свитак. Наведена идентификација заснована је на остатку легенде $\Phi\acute{\iota}\lambda\omicron\varsigma\omega\Phi$, која редовно прати представе светог Кирила Солунског,⁶ осим оних најранијих.⁷ На свитку светитеља исписан је текст из III главе његовог житија, преузет из Премудрости Соломонових IX. 4: $\sigma\acute{\iota}\epsilon\gamma\omicron \rho\acute{\alpha}\delta(\iota) \rho\acute{\epsilon}\chi(\upsilon) | \gamma(\omicron\sigma\prime\pi\omicron\delta\epsilon)\upsilon\iota \text{ и } \pi\omicron\mu\omicron|\lambda\iota\chi\prime \sigma\epsilon \epsilon\mu\delta | \delta\acute{\alpha}\delta\upsilon \mu\acute{\iota} \tau\upsilon\omicron\upsilon | \omicron\kappa\rho\delta\zeta\eta\omicron\upsilon\gamma\omicron \rho\acute{\epsilon}\chi|\mu\delta\delta\rho\sigma\prime\tau\upsilon$.⁸ До светог Кирила је још једна фигура монаха (сл. 1). Како су сачувани само трагови његовог имена, он се не може поуздано препознати.⁹ Ни идентитет двеју монашких фигура које су заузеле преостали део западног зида не може се утврдити, будући да су од њих сачувани само незнатни фрагменти.¹⁰ Са страна нише у северном зиду вестибила, испод представе Жртве Аврамове, насликане су две фигуре светих архијереја. Од представе на западној страни сачуван је само остатак нимба, али је, на срећу, сачувано и име светитеља. Када се оно пажљивије прочита постаје извесно да није у питању српски архиепископ Јевстатије I, како је повремено помишљано,¹¹ већ истоимени старохришћански

Богородичиној цркви манастира Студеница, Саопштења 18 (1986), 32, сл. 7; idem, *Конзерваторски запис II*, 78. сх. 6, бр. 10 (доња зона); Бабић, Ћирковић, Кораћ, *Студеница*, 168 (Г. Бабић); Гавриловић, *Животис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 185-186; Ц. Грозданов, *Ћирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије*, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 145-146, сл. 2; Тодић, *Српски и балкански светитељи*, 653, 656-657; idem, *Студеница*, 91. Једино је В. Ј. Ћурић, *Црква Св. Петра у Богдашићу и њене фреске*, Зограф 16 (1985) 32, нап. 21, уз изванредно препознатљиво да је реч о представи византијског песника Лава Филозофа,

⁶ О том епитету и његовим хагиографским изворима cf. Ц. Грозданов, *Портрети на светитељима од Македонија од XI-XVIII век*, Скопје 1983, 30-31; С. Габелић, *Прилог познавања живописа цркве Св. Николе у Станичењу*, Зограф 18 (1987) 34; Грозданов, *Ћирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије*, 147-148; С. Кукијарис, *О представљању светог Кирила Филозофа као епископа*, Зограф 28 (2000-2001) 50; М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић, *Црква Светог Николе у Станичењу*, Београд 2005, 151, нап. 638 (С. Габелић).

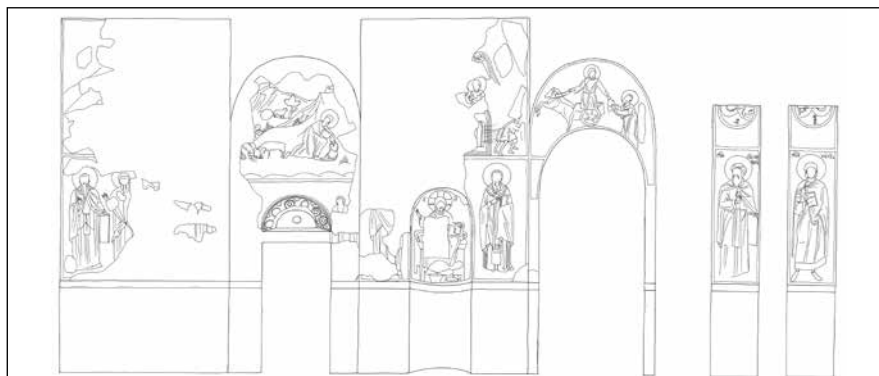
⁷ На представи у Светој Софији у Охриду његов фрагментарно очуван епитет гласи $\delta\eta\delta\acute{\alpha}\sigma\kappa\alpha\lambda\omicron\varsigma$, а у Курбинову $\delta\eta\delta\acute{\alpha}\sigma\kappa\alpha\lambda\omicron\varsigma \text{ Βουλυάρον}$, cf. С. Радојчић, *Прилози проучавању најстаријег охридског сликарства*, ЗРВИ 8/2 (1964) 368 [= idem, *Одабрани чланци и студије*, Београд 1978, 118]; Грозданов, *Портрети на светитељима од Македонија*, 24-26, сл. 1, црт. 1; С. Grozdanov, D. Bardžieva, *Sur les portraits des personages historiques à Kurbinovo*, ЗРВИ 33 (1994) 64-65.

⁸ Гавриловић, *Животис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 186, сл. 5; Тодић, *Српски и балкански светитељи*, 653.

⁹ Николић, *Конзерваторски запис II*, сх. 6, бр. 9 (доња зона). За мишљење да је реч о представи светог Методија Солунског cf. *infra*.

¹⁰ Николић, *Конзерваторски запис II*, сх. 6, бр. 7-8 (доња зона).

¹¹ За такву идентификацију cf. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, 318; Гавриловић, *Животис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 185. Cf. et Николић, *Конзерваторски запис II*, 42, који, уз запажање да је српски архиепископ „необично сигниран“, доноси готово сасвим произвољно читање: **евста(тик) архиепискѡп патриархъ нови**. Међутим, у оквиру схеме са распоредом фресака, у прилогу истог рада, за светитеља је наведено само „Св. Евстатије“ [*Исто*, 78, сх. 6, бр. 6 (доња зона)]. В. Р. Петковић (*Манастир Студеница*, 53) прочитао је само име светитеља и његово архиепископско звање. Слично, у легенди плана који су објавили Hamman-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, plan 10a/II, nr.6, наводи се само „архиепископ Евстатије.“

Црт. 1. Богородичина црква у Студеници, фреске северног вестибила (цртеж: Д. Нагорни, документација Народног музеја у Београду)

Draw. 1. Studenica monastery, Church of the Theotokos, paintings in the north vestibule (drawing D. Nagorni, documentation of the National museum in Belgrade)

архијереј – Јевстатije, архиепископ Антиохије: **εὐστᾶτῆ ἀρχῆπ(и)σκ(8) πῦ ἀντιωχισ᾽κῷ**¹² Пандан његовом уништеном попрсју је боље очуван светачки лик. То је архијереј високог чела, седе зашиљене браде, одевен у фелон и омофор (сл. 2). Већ је претпостављено да је реч о представи светог Григорија Паламе.¹³ Пажљивије читање делимично сачуване легенде, чини се, потврђује такву идентификацију. На источној страни натписа, супротно од „**с(ве)тѣи григоріе па**““ уочавају се трагови слова „**л**“, па се натпис може разрешити и реконструисати као: „**с(ве)тѣи григоріе па/л(ама)**“,¹⁴ На источном зиду вестибила, са страна нише у средишту, смештене су две представе архијереја у пуној фигури. Лик светитеља на северној страни није сачуван, па је извесно само да је био одевен у полиставрион, а архијерејска фигура на супротној страни у најбољем је стању од свих претходно поменутих (сл. 3). Ту је насликан проћелави епископ проседе браде, разделене на два увијена прамена. Одевен је у стихар са надбедреником, полиставрион и омофор, левом руком придржава књигу на коју показује подигнутом десницом. Тај фронтално постављени архијереј је цариградски патријарх Прокло¹⁵: **с(ве)тѣи прок(ль) пат(р)рарх(ь)**

¹² Светитеља су исправно препознали Ђурић, *Црква Св. Петра у Богдашићу*, 32, нап. 21; Кашанин и др., *Манастир Студеница*, 140 (Б. Тодић); Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских младића*, 53, нап. 48.

¹³ Ђурић, *Црква Св. Петра у Богдашићу*, 32, нап. 1; Бабић, Ђирковић, Кораћ, *Студеница*, 168 (Г. Бабић); Гавриловић, *Животис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 185; Николић, *Конзерваторски запис II*, 78, сх. 6 бр. 5 (доња зона); Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских младића*, 53, нап. 48.

¹⁴ Cf. Кашанин и др., *Манастир Студеница*, 140 (Б. Тодић), где се износи претпоставка да је реч о „патријарху Григорију“. Такву идентификацију не би требало дефинитивно искључити, али је она ипак мање вероватна. Наиме, тешко је прихватљиво да је на десној страни легенде сачуван остатак слова „т“, а не слова „л“ – сликари из 1568. године исписивали су слово „т“ на другачији начин.

¹⁵ Његову представу препознали су Петковић, *Манастир Студеница*, 53; idem, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, 318; Hamman–Mac Lean, Hal-

кон'ста/н'тина град(а).¹⁶ На средини доње половине источног зида северног студеничког вестибила смештена је ниша украшена представом Христа на престолу.¹⁷ На отвореној књици коју Господ придржава левом руком је текст из *Јеванђеља по Јовану* (15, 17)¹⁸: **СИЕ ЗАПО|ВѢДАЮ ВАМ | ДА ЛЮБИТЕ | ДРЪГЪ | ДРЪГА ИО|ГОДАПОЗ.**¹⁹ Коначно, на јужној страни лука вестибила насликан је свети мелод Козма Мајумски,²⁰ одевен у монашку одећу и турбан и означен као **с(вѐ) тьи / коз'ма | твор'ць.**²¹ На свитку што га песник држи у левој руци исписано је: **ДЕВЫ И Ѡ|Т'РОКОВИ|ЦѢ СЪ МАРИ|ТАМЪ ПРОРОЧИ|ЦКЮ ПѢС(ѐ) НЬ | ИС'ХОДНЮ.**²² У темену лука је

Сл. 2. Богородичина црква у Студеници, Свети Григорије Палама (?) [фото: Фондација Благо]

Fig. 2. Studenica monastery, Church of the Theotokos, St. Gregory Palamas (?) [photo: Blago Fund]

lensleben, *Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien*, plan 10a/II, пг. 2; Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 168; Ђурић, *Црква Св. Петра у Богдашићу*, 32, нап. 21; Кашанин и др., *Манастир Студеница*, 140 (Б. Тодић); Бабић, Кораћ, Ђирковић, *Студеница*, 157 (Г. Бабић); Гавриловић, *Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 185, 191, нап. 36; Николић, *Конзерваторски запис II*, сх. 6, бр. 2 (доња зона); Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских младића*, 53, нап. 48.

¹⁶ Петковић, *Манастир Студеница*, 53 (с неким незнатним грешкама у читању натписа).

¹⁷ *Ibid.*, 53; Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 168; Николић, *Конзерваторски запис II*, сх. 6, бр. 3 (доња зона); Гавриловић, *Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 185; Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских младића*, 53, нап. 48.

¹⁸ Већи део тог натписа објавио је још Петковић, *Манастир Студеница*, 53, а идентификовала га је Гавриловић, *Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 185.

¹⁹ Последњу реч натписа није било могуће растумачити будући да не одговара тексту Јеванђеља.

²⁰ Петковић, *Манастир Студеница*, 52; *idem*, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, 318; Hamman–Mac Lean, *Hallensleben, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien*, plan. 10a/II, пг. 11; Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 168; Ђурић, *Црква Св. Петра у Богдашићу*, 32, нап. 21; Кашанин и др., *Манастир Студеница*, 140 (Б. Тодић); Николић, *Конзерваторски запис II*, сх. 6, бр. 11 (доња зона); Гавриловић, *Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 185 (погрешно „смешта“ његову представу у јужни вестибил); G. Babić, *Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica*, in: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, 207; Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских младића у Богородичиној цркви у Студеници*, 53, нап. 48.

²¹ Николић, *Конзерваторски запис II*, сх. 6, бр. 11 (доња зона). Cf. et Петковић, *Манастир Студеница*, 52, који је епитет реконструисао као (чюдо)твор'ць, што се не може прихватити. Као „творца“, свети Козма Мајумски је означен, рецимо, у Краљевој цркви у Студеници, cf. Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 166.

²² Тропар прве песме другог канона на празник Успења Богородице, cf. М.

Сл. 3. Богородичина црква у Студеници, Свети Прокло Цариградски (фото: Фондација *Благо*)

Fig. 3. Studenica monastery, Church of the Theotokos, St. Proclus of Constantinople (photo: *Blago* Fund)

попрсје светог Аврамија у клипеусу²³ / · с(вє)тъи / ав'рамїє · /,²⁴ а на северној страни је фигура мученика Лупа²⁵ : / с(вє)тъи / лѡуп'пъ /²⁶

*

Како је већ поменуто, извесно је да су сликари студеничког вестибила из 1568. године поновили првобитни програм и иконографију сцена у вишим зонама и на своду.²⁷ Међутим, пажљивије треба испитати могућност да је приликом обнове поштован и првобитни избор појединачних светитељских представа.²⁸ Истина, не треба сумњати да се фигура Козме Мајумског на истом месту на којем је данас налазила и првобитно, будући да тог светитеља нема у јужном вестибилу, где су представљени остали свети мелоди,²⁹ а сасвим је вероватно да су поновљене

Скабалланович, *Христианские праздники*, VI, Киев 1916, 39. Cf. et Кашанин и др., *Манастир Студеница*, 148 (Б. Тодић).

²³ Петковић, *Манастир Студеница*, 53; Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 168; Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских младића*, 53, нап. 48. То је највероватније малоазијски анахорета из III-IV века (*Bibliotheca hagiographica graeca*, I, ed. F. Halkin, Bruxelles 1957, 4; S. Tomeković, *Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine*, Paris 2011, 49, 229), а не свети Аврамије Смоленски, како помишља Николић, *Конзерваторски запис II*, сх. б. бр. 5 (горња зона).

²⁴ Петковић, *Манастир Студеница*, 53.

²⁵ *Ibid.*, 52; idem, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, 318; Hamman-Mac Lean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, plan 10a/II, br. 1; Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 168; Кашанин и др., *Манастир Студеница*, 140 (Б. Тодић); Николић, *Конзерваторски запис II*, сх. б. бр. 1 (горња зона); Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских младића*, 53, нап. 48.

²⁶ Петковић, *Манастир Студеница*, 52.

²⁷ Такво уверење деле истраживачи чији су радови наведени у нап. 1.

²⁸ Различита мишљења о том проблему биће навођена у одговарајућим деловима даљег текста.

²⁹ О тим студеничким химнографима в. Babić, *Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica*, 205-216; Tomeković, *Les saints ermites et moines*, 270. У једном од њих недавно је, по остацима натписа, препознат свети Роман, cf. Б. Тодић, *Ново тумачење програма и распореда фресака у Милешеву*, in: *На траговима Војислава Ј. Бурића*, ed. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 62, нап. 44. Ипак, натпис на свитку светог Козме вероватно није поновио првобитни. Текст поменутог тропара на Успење Богородице исписиван је на свитку тог мелода у српском сликарству после обнове Пећке патријаршије. О томе, рецимо, сведоче представе Козме Мајумског из опуса Георгија Митрофановића – на икони Богородице из манастира Мораче и на фресци у манастиру Завали, cf. З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977, 90, 160, 287, сл. 86, 169 (без идентификације текста). Насупрот томе, у византијском и српском средњовековном сликарству на свитку Козме Мајумског исписиван је текст другачијег садржаја, cf. Ф. Баришић, *Грчки натписи на монументалном живопису*,

представа Христа на престолу и ликови светих Авраимија и Лупа.³⁰ С друге стране, поменуте фигуре архијереја и монаха захтевају детаљније разматрање. То се посебно односи на сачуване представе светих епископа, будући да њихова појава изван олтара није сасвим уобичајена. Разматрање тих архијерејских представа из северног вестибила деликатно је и због тога што се неколико фигура других представника тог светитељског реда што су 1568. насликани у Студеници засигурно нису налазили на првобитном слоју.³¹ Из извесних практичних разлога, расправу о поменутој проблематици треба започети од представе светог Григорија Паламе на источној половини северног зида.

Како је тај предводних исихастичког покрета живео више од века након осликавања Студенице, сасвим је јасно да је његова фигура у тој цркви насликана први пут тек 1568. Међутим, чини се да управо Паламин лик, раније посматран као доказ значајнијих измена сликаног програма вестибила приликом обнове,³² наводи на закључак да су на најстаријем слоју источног и западног зида и првобитно биле насликане представе светих архијереја. Наиме, фигуру светог Григорија Паламе чини доста загонетном то што светитељ није насликан онако како је уобичајено. Иако је лик тог светог солунског архиепископа доста оштећен, поуздано се закључује да је он у Студеници представљен као проћелав старац седе косе и седе зашиљене браде. То је сасвим у супротности са његовим уобичајеним изгледом човека средњих година, са тамном брадом у два прамена, са тек неколико седих длака.³³ Осим те типолошке необичности, студенички лик светог

ЗРВИ 10 (1967) 55-56; S. Boyd, *The Church of the Panagia Amasgou, Monagri, Cyprus, and Its Wallpaintings*, DOP 28 (1974) 314; V. Milanović, *The Tree of Jesse in the Byzantine Mural Painting of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Зограф 20 (1989) 58, n. 51; Б. Тодић, *Старо Назоричино*, Београд 1993, 87, црт. 19; *The Ossuary of the Backovo Monastery*, ed. E. Bakalova, Plovdiv 2003, 69.

³⁰ И натпис на Христовој књизи вероватно је измењен приликом обнове, cf. infra.

³¹ Реч је о представама српског архиепископа Арсенија, српског патријарха Јефрема, као и представи мегленског епископа Илариона, cf. infra.

³² Ђурић, *Црква Св. Петра у Богдашићу*, 32, нап. 21 („Присуство Григорија Паламе, достојанственика солунске цркве из XIV века највише указује на измену првобитног програма у вестибилу, приликом обнове живописа у XVI веку“).

³³ Cf., рецимо, ликове светог Григорија Паламе у параклису Светих Врача у Ватопеду (до 1371) [*Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση, ιστορία, τέχνη, τομος Α*, Άγιον Όρος 1996, 280, εικ. 71, 74], католикону манастира Влатадона у Солуну, из око 1360-1380 (Ch. Mavropoulou-Tsioumi, *Vlatadon Monastery*, Thessaloniki 1985, 32, pl. 18) и на икони из Историјског музеја у Москви, с краја XIV века, где је, изузетно, приказан са тонзуром (*L'art byzantine dans le musées de l'Union Soviétique*, Léningrad 1977, cat. no. 319; Г. Попов, *Икона Григория Паламы из ГМИИ и живопись Фессалоник поздневизантийского периода*, in: *Искусство западной Европы и Византии*, Москва 1978, 262-275). Cf. и поствизантијске представе, у Служби архијереја у Ставреникити (M. Hadzidakēs, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Οι τοιχογραφίες της Ιερας Μονής Σταυρονικήτα Συγγραφείς*, Άγιον Όρος 1986, 48, 59, εικ. 75, 210), католикону Дионисијата (*Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου, Άγιον Όρος. Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*, Athēna 2003, πίν. 203) и трпезарији истог манастира (N. Toutos, G. Fousteris, *Ευρετήριο της Μνημειακής Ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 10ος - 17ος Αιώνας*, Athēna 2010, 268, бр. 177, сл. на стр. 269), где је светитељ приказан

Григорија Паламе намеће пред посматрача и друге проблеме. Пре свега, ту представу веома је тешко позиционирати у контекст сликаних програма обновљене Српске патријаршије. Не само да иста група сликара поменутог светитеља није уврстила у менолог приправе Пећке патријаршије, који су осликали три године раније,³⁴ већ би студенички пример, бар судећи по објављеној грађи, заправо био једина српска представа светог Григорија Паламе изван Свете Горе пре XIX века.³⁵ Наведене појединости могле би да упућују на могућност да представи тог светитеља обновитељи студеничких фресака нису насликали зато што је то била њихова стварна намера, већ је то на неки начин „сугерисала“ првобитна представа, са слоја из 1208/09. Једном речи, чини се веома вероватним да је на месту Григорија Паламе била насликана фигура неког другог архијереја по имену Григорије.³⁶ Будући да су у најстаријем студеничком сликарству, на северном зиду проскомидије, насликани свети Григорије из Назијанса, Григорије Чудотворац и Григорије Ниски, а у Служби архијереја у апсиди и свети Григорије Богослов,³⁷ у северном вестибилу могли су бити приказани само свети Григорије, епископ Велике Јерменије, свети Григорије Акрагантски и свети Григорије, папа римски.³⁸

као монах. Истина, у приручнику Дионисија из Фурне и Ерминији породице Зографски препоручује се да се свети Григорије Палама слика као сед (М. Медић, *Стари сликарски приручници*, II, Београд 2002, 541; III, Београд 2005, 394/395).

³⁴ П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, 361-376. За датовање сликарства пећке приправе у 1565. годину cf. С. Петковић, *О фрескама XVI века из приправе Пећке патријаршије и њиховим сликарима*, Саопштења 16 (1984) 57-65.

³⁵ Осим у ватопедском параклису Светих Врача, задужбини деспота Јована Угљеше, Свети Григорије Палама насликан је у хиландарским црквама светог Николе (1667), Светог Димитрија (1779) и Светог Саве Српског (1779), cf. С. Петковић, *Црква Светог Николе у Хиландару*, Хиландарски зборник 8 (1991) 134, 140; З. Ракић, *Цркве Светог Димитрија и Светог Саве Српског у Хиландару*, Нови Сад 2008, 24, 31, 48, 71, сл. 21, 95. Cf. et Ј. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010, 122, 286, 288, 300, 305. За представе у олтару испоснице Светог Саве Освећеног у Кареји (1790-1798) и у спољној припрати Хиландара (1803) cf. В. Џамић, *Зидно сликарство у испосници Светог Саве Освећеног у Кареји*, Саопштења 37-38 (2005-2006) 134; idem, *Зидне слике с почетка XIX века у хиландарском саборном храму*, Саопштења 44 (2012) 193.

³⁶ Веома је за наше истраживање занимљиво да је и у Светој Софији у Охриду поред светог Евстатија Антиохијског насликан неки од светих Григорија. Према читању Светозара Радојчића, од имена светитеља сачувана су само почетна слова „ГР...“, а од епитета завршетак „...ТРОПОС“, cf. Радојчић, *Прилози за историју најстаријег охридског сликарства*, 369.

³⁷ Бабић, Кораћ, Ђирковић, *Студеница*, 65 (Г. Бабић). Радомир Николић без иоле озбиљнијих аргумената у двојници епископа здесна препознаје светог Петра Чудотворца и светог Наума Охридског, cf. Николић, *Конзерваторски запис II*, 64, 77, сх. 3, бр. 12-13, сл. 26. Натпис крај архијереја у којем аутор препознаје охридског светитеља недвосмислено сведочи да је реч о светом Григорију Ниском, cf. Петковић, *Манастир Студеница*, 54.

³⁸ Иако превише залази у раван домишљања, нарочито је привлачна

Да ли се лик светог Јевстатија, епископа Антиохије, учесника Првог васељенског сабора и борца против аријанске јереси,³⁹ на истом месту налазио и првобитно, на слоју из 1208/09. године? Из неколико разлога, на постављено питање може се одговорити потврдно, премда се, одмах треба признати, то не може доказати у потпуности. Најпре ваља приметити да свети Јевстатије Антиохијски, изузимајући менолошке представе, попут оне у пећкој припрати⁴⁰ – а које свакако не могу бити адекватни компаративни примери за разматрање појаве једног светачког лика у зони стојећих фигура – није приказан ни у једној српској цркви осликаној после обнове

претпоставка да је, на месту лика светог Григорија Паламе, 1208/09. био насликан свети Григорије Римски. Иако је крај лика тог архијереја у православним храмовима најчешће исписиван епитет „Двојеслов“, изведен из наслова хагиографског дела за чијег је аутора сматран (Дијалози) [cf. *Lexikon der christlichen ikonographie*, VI, ed. W. Braunfels, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1974, cols. 432-441; A. K(azhdan), *Gregory I the Great*, idem, editor in chief, *Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York-Oxford 1991, 875-876], није био редак случај да је он означен и као *nana римски*. Тако је, рецимо, у апсиди ђаконикона Свете Софије у Охриду, свети Григорије сигниран као „папа римски Дијалог“ [Радојчић, *Прилог проучавању најстаријег охридског сликарства*, 367. О представама римских папа у охридској катедрали cf. B. Todić, *Représentations de papes romains dans l'église Sainte-sophie d'Ohrid. Contribution à l'idéologie de l'archevêché d'Ohrid*, ДХАЕ 4/29 (2008) 105-117; idem, *Архиепископ Лав – творац иконографског програма фресака у Светој Софији у Охриду*, in: *Византијски свет на Балкану*, I, 130-134]. Потребу сликара да обнављајући студенички живопис међу архијерејима прикажу и светог Григорија Паламу, иако им нису биле познате ни основне „портретске“ одлике његовог лика, могла је да наметне околност да је од натписа крај лика архијереја чијој су обнови приступали био очуван само део сигнатуре „с(в)етин григоріе па...“ То би, дакле, значило да сликари из 1568. заправо нису ни насликали светог Григорија Паламу, већ су само исписали његово име крај попрсја светитеља чију су физиономију поновили, сматрајући, на основу остатка натписа, да је реч о знаменитом предводнику исихаста. Разуме се, наведено објашњење остаје само непроверљива претпоставка, али тешко је другачије разумети сликање светог Григорија Паламе на новом слоју студеничког живописа – сасвим мимо обичаја времена и у одсуству знања о физичком изгледу тог славног светитеља Цркве. Да су приликом поновног осликавања српских храмова у XVI веку узимани у обзир чак и остаци натписа, те да је то могло да наведе обновитеље да насликају светитеље који првобитно засигурно нису били представљени, сведочи један занимљив пример из проскомидије Мораче, cf infra.

³⁹ О том светитељу cf. нпр. R. V. Sellers, *Eustathius of Antioch and His Place in the Early History of Christian Doctrine*, Cambridge 1928; *Bibliotheca hagiographica graeca*, I, 201-202; D. S. Wallace-Hadrill, *Christian Antioch. A Study of Early Christian Thought in the East*, Cambridge 1982, 31-32 et passim; A. K(azhdan), B. B(aldwyn), T. E. G(regory), *Eustathios of Antioch*, in: *ODB*, II, 753; R. W. Burgess, *The Date of the Deposition of Eustathius of Antioch*, *Journal of Theological Studies* 51/1 (2000) 150-160; E. N. Doundoulakēs, *Ο Άγιος Ευστάθιος Αντιοχείας ο ομολογητής*, Thessalonikē 2006 (непубликована докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Солуну); *Православная енциклопедия. Под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, том XVII*, Москва 2008, 286-293 (са обимном библиографијом); Г. Флоровски, *Источни оци IV века*, Манастир Хиландар 2009, 194-196.

⁴⁰ Мијовић, *Менолог*, 372, где је име светитеља прочитано као **ЕВЪСТАТІЕ**. Оно, међутим, гласи: **ЕВЪСТРАТІЕ**. Осим у пећком, свети Јевстатије Антиохијски насликан је и у календару у цркви Светог Николе у Пелинову из 1718. године (*Ibid.*, 385).

Пећке патријаршије.⁴¹ С друге стране, на могућност да је представа светог Јевстатија била уврштена у првобитни студенички иконографски програм упућује најпре то што су његове византијске представе нешто бројније. Чак би извесна писана сведочанства могла да наведу на закључак о приличној важности ликовних представа тог светитеља за постиконоборачку епоху. У том смислу, веома је индикативан податак да се у опису физичког изгледа једнаесторице одабраних светих архијереја, делу Улпија (Елпија) Римског, написаном између 850. и 950. године, међу њих убраја и свети Јевстатије Антиохијски.⁴² Својеврсни визуелни одјек наведеног списа представља минијатура у париском илустрованом флоригелијуму, познатом под називом *Sacra Paralella* (Paris, Bibliothèque nationale de France, gr. 923; IX век), где је на fol. 346r Јевстатије Антиохијски насликан заједно са другим угледним светим епископима, Климентом Александријским, Григоријем „Богословом“ и Јованом Златоустим.⁴³ Ипак, у каснијој уметности веома су ретке представе антиохијског архијереја о коме је реч. Тако представе светог Јевстатија, између осталих споменика, нема међу мозаичким фигурама многопоштованих архијереја у тимпанонима поткуполног простора Свете Софије у Цариграду,⁴⁴ нити је на зидовима светитељским ликовима богатих кападокијских цркава препозната фреска са ликом тог епископа.⁴⁵ У средњовизантијским рукописима, представа

⁴¹ Тачније речено, у поменутом периоду настале су две представе Јевстатија Антиохијског, али су оне највероватније поновиле првобитни живопис, cf. *infra*. Овом приликом нема простора за разматрање представа тог светог архијереја у храмовима других помесних цркава у поствизантијском раздобљу. Ваља, међутим, поменути да су његове представе сасвим ретко сликане у светогорским црквама – само у менологу манастира Велике Лавре и у Кутлумушу (Toutos, Fousteris, *Ευρετήριο της Μυμειακής Ζωγραφικής του Αγίου Όρους*, 92, 302). Веома је индикативно и да се у приручнику Дионисија из Фурне, свети Јевстатије Антиохијски не помиње појединачно, већ само као један од учесника Првог васељенског сабора, cf. *нап.* 59 *infra*. За ретке руске примере v. нпр. представу светог архијереја по имену Јевстатије у уништеној цркви Светог Николе у Гостинопольском манастиру код Новгорода, с краја XV века (Л. И. Лифшиц, *Монументальная живопись Новгорода XIV-XV веков*, Москва 1987, 521) и менолошку икону с краја XVI века (*Ikonen-museum*, Recklinghausen 1981, 166, cat. no. 272-273, abb. 74-76; *Православная энциклопедия*, XVII, 293).

⁴² Његов лик описан је на следећи начин: „Висок, мршав човек са дугачким лицем, строгог погледа, високих зализака, танких, правилних обрва, дугачког врата, образа прекривених црном брадом средње дужине, са неколико седих длака“ [*Ἐκ τῶν Ἑλλίων τοῦ Ρωμαίου*, ed. M. Hadzidakēs, *Ἐλετηρὶς Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 14 (1938) 414; C. Mango, *Art of the Byzantine Empire. Sources and Documents*, Englewood Cliffs 1972, 215]. Cf. et Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 106-107; J. Lowden, *Illuminated Prophet Books. A Study of Byzantine Manuscripts of the Major and Minor Prophets*, University Park, Pennsylvania 1988, 51-55; F. Winkelmann, *Über die körperlichen Merkmale der gottbeseelten Väter*, in: *Fest und Alltag in Byzanz*, edd. G. Prinzing, D. Simon, München 1990, 107-127; A. C(utler), A. K(azhdan), *Oulpius*, in: *ODB*, III, 1544.

⁴³ K. Weitzmann, *Miniatures of the Sacra Paralella*, Princeton 1979, fig. 632.

⁴⁴ C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of Saint Sophia at Istanbul*, Washington 1962, 48-57; C. Mango, E. J. Hawkins, *Mosaics of Saint Sophia in Istanbul. Church Fathers in the North Tympanium*, DOP 19 (1965) 3-41.

⁴⁵ C. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991.

светог Јевстатија из Антиохије постоји још само у менологу из Државног историјског музеја у Москви (ГИМ. Син. греч. № 183, 103г; сл. 4),⁴⁶ у иконопису једино на синајском хексаптиху са менологом за фебруар,⁴⁷ а у монументалном сликарству тога времена, изгледа, само у цркви Свете Софије у Охриду.⁴⁸ И представе светог Јевстатија из XIII века сасвим су ретке,⁴⁹ да би тек касније, почетком XIV века, постале нешто бројније. Ликови тог антиохијског епископа препознају се међу архијерејским попресима у олтарима српских цркава из времена краља Милутина⁵⁰ и појединих савремених византијских храмова,⁵¹ а понека представа може се запазити и у млађим споменицима, попут Дечана,⁵² Раванице⁵³ или

⁴⁶ Д. К. Тренев, Н. Д. Попов, *Минијатюры греческого менология XI в. № 183 Московской Синодальной библиотеки*, Москва 1911, 7, таб. V/21. Минијатура са ликом светог Јевстатија Антиохијског постоји и у грузијском илустрованом менологу из XV века који се чува у Руској државној библиотеци у Санкт Петербургу (РНБ, разнояз. О.1.58), cf. Л. М. Евсева, *Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника*, Москва 1998, 308, № 159.

⁴⁷ G. Galavaris, *An eleventh century hexaptych of the Saint Catherine's monastery at Mount Sinai*, Venice-Athens 2009, 87, pl. 8.

⁴⁸ Реч је о попрсној представи на јужном зиду ђаконикона, cf. Радојчић, *Прилози проучавању најстаријег охридског сликарства*, 369; Hamman–Mac Lean, *Hallensleben, Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien*, plan 1, br. 73.

⁴⁹ Познате су нам само две – минијатура у оксфордском сиријском рукопису из 1238. године (Bodleian library, Dawkins 58, fol. 39r) [J. Leroy, *Les manuscrits syriaques à peintures conservés dans les bibliothèques d'Europe et d'Orient*, Paris 1964, 338-339, pl. 144/4] и фреска са ликом архијереја по имену Јевстатије у ђаконикону цркве Светог Николе у близини Монемвасије, чији се живопис датије у XIII век [N. Drandakēs, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας*, ΔΧΑΕ 9 (1977-1979) 40-41, εικ. 2, бр. 49].

⁵⁰ Реч је о представама у Грачаници, Старом Нагоричину, на пресликаном слоју хиландарског католикона и у цркви Светог Николе Орфаноса у Солуну, cf. П. Миљковић-Пепек, *Делото на зографите Михаил и Еутихиј*, Скопје 1967, таб. СХХХ; A. Tzitouridou, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Thessalonikē 1986, 53, πίν. 7; Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд-Приштина 1988, 80; idem, *Старо Нагоричино*, 71, 73; W. Taylor Hostetter, Jr., *In the heart of Hilandar. An interactive presentation of the frescoes in the main church of the Hilandar monastery on Mt. Athos*, Beograd 1998 (CD-ROM); Toutos, Fusteris, *Ευρετήριο της Μνημειακής Ζωγραφικής του Αγίου Όρους*, 181, σχ. 5.1.3, 182, бр. 144; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 321, 348, 352.

⁵¹ А. Цитуриду, *Зидно сликарство Светог Пантелејмона у Солуну*, Зограф 6 (1975) 17, сл. 5.

⁵² В. Р. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани, II*, Београд 1941, таб. CLX-VI/2; *Дечанске фреске. Распоред и натписи*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 20, црт. Ia, бр. 67; Б. В. Поповић, *Распоред живописа у олтарском простору*, in: *ibid.*, 87 (име светитеља не прати топографска одредница).

⁵³ Трећи свети архијереј на јужној страни зоне медаљона изнад Службе архијереја у Раваници је означен као свети Јевстатије, cf. Б. Живковић, *Цртежи фресака*, Београд 1990, 16, 19; М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд 1999, 72, 108, 174, сл. LI; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Нови Сад 2010², сл. 157; Т. Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375-1459)*,

појединих остварења примењене уметности.⁵⁴ Утисак о малобројности средњовековних представа једног од најзначајнијих епископа тако угледне катедре каква је била антиохијска⁵⁵ само у извесној мери ублажава чињеница да је Јевстатије Антиохијски сликан у менолозима⁵⁶ и у оквиру сцене *Првог васељенског сабора*.⁵⁷

Из наведеног произлази да су малобројне српске представе Јевстатија Антиохијског настале пре пада српских земаља под турску власт. Због тога се у приличној мери увећава простор за претпоставку да је тај светитељ могао бити насликан и у најстаријем студеничком сликарству. Осим набројаних, на такву помисао могле би да наводе још неке околности. У том смислу, велику важност има већ поменути податак да је свети Јевстатије Антиохијски насликан у олтару Свете Софије у Охриду, катедралој цркви архиепископије у оквиру чије се јурисдикције Студеница налазила у тренутку живописања. Када се у обзир узме одавно

Beograd 2007, (nepublikovana doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu), CCCXCIII.

⁵⁴ Јевстатије Антиохијски приказан је на стеатитском двостраном привеску са представама четредесторице светитеља, датованом у крај XIV или почетак XV века, пореклом из Цариграда или са Свете Горе, cf. *Early Christian and Byzantine Art*, ed. R. Temple, Temple Gallery, London 1990, 59, cat. no. 14.

⁵⁵ Треба ипак замислити могућност да је ликова светог Јевстатија Антиохијског у византијским храмовима могло бити више него што их је сачувано. Не треба заборавити да у многим споменицима бројни свети епископи нису идентификовани. При томе треба посебно поменути Студеници географски и хронолошки релативно блиске цркве у византијској Македонији. Најмања непознаница јесте број и идентитет светих архијереја у Нерзима, где нису препозната само двојица у проскомидији (I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, 44-45, fig. 28), али је у другим случајевима број прилично велики. Тако су, рецимо, уништене или до непрепознатљивости оштећене фигуре чак десет архијереја у олтарској апсиди и најмање шесторице из ђаконикона западне цркве у Водочи, али и њих још десетак у беми и ђаконикону средње цркве [П. Миљковић-Пепек, *Водоча*, Скопје 1975, сх. I, бр. 3-4; сх. V, бр. 40-42; сх. VI, бр. 1-2, 5-6, 12; сх. X, бр. 50. Недавно је у сликарство Водоче убројан фрагмент фреске из музеја у Струмици, на којем је препозната представа светог Игњатија Новог, cf. *idem, Два непознати фрагмента на фреска од водочката црква*, Зборник. Средновековна уметност 3 (2001) 34-48]. Слично, најмање дванаест светих архијереја из олтара цркве Светог Јована Богослова (Канео) у Охриду није могло бити идентификовано у недостатку одговарајућих натписа, cf. П. Миљковић-Пепек, *Црквама Св. Јован Богослов – Канео во Охрид (по конзерваторските работи на архитектурата и живописот)*, Културно наследство 3 (1967) 16, 17, црт. 3-4. Са сличним непремостивим проблемом суочени су и истраживачи појединих српских задужбина из XIV века. Чак 19 светих епископа из проскомидије и ђаконикона Богородичине цркве у Матеичу остали су непрепознати, cf. Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002, 300-301, 302-303.

⁵⁶ Мијовић, *Менолог*, 313, 339, 357, 372, 385; Тодић, *Грачаница*, 104; С. Кесић-Ристић, Д. Војводић, *Менолог*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана*, 399, 411; М. Глигоријевић-Максимовић, *Сликани календар у Трескавцу и стихови Христофора Митиленског*, Зограф 8 (1977) 48, сл. 2; eadem, *Сликарство XIV века у манастиру Трескавцу*, ЗРВИ 42 (2005) 99.

⁵⁷ Ch. Walter, *L'iconographie des conciles dans la tradition byzantine*, Paris 1970, 87, 273; *Дечанске фреске. Распоред и натписи*, 38. Сликање Јевстатија Антиохијског у оквиру представа Првог васељенског сабора препоручује и сликарски приручник Дионисија из Фурне, cf. Медић, *Стари сликарски приручници, III*, 434/435.

Сл. 4. Москва,
Државни историјски
музеј, Син. греч.
№ 183, fol. 103r,
свети Јевстатије
Антиохијски

Fig. 4. Moscow,
State Historical
Museum, Sin. grech.
№ 183, fol. 103r, St.
Eusthathius of Antioch

уочен значај охридских светитељских култова, односно тамошњих програмских и иконографских образаца за уобличавање сликаног програма Богородичине цркве у Студеници,⁵⁸ онда се озбиљно мора помислити на могућност да је у задужбину Симеона Немање у доба архимандрита Саве са охридских иконографских источника доспела и представа светог Јевстатија Антиохијског.⁵⁹

Разуме се, веровање у постојање представе Јевстатија Антиохијског на првобитном слоју студеничког живописа ипак се не може заснивати само на сведочанству у виду његовог лика у олтарима монументалног охридског храма и црква краља Милутина. Наведена претпоставка, међутим, добија на снази ако се у расправу уведу још две српске представе светог Јевстатија Антиохијског. Постоји, наиме, могућност да је тај светитељ био приказан и на првобитном слоју живописа Успенске цркве манастира Мораче. На то упућују два његова лика, насликана у два наврата, приликом обнове сликарства насталог око 1260. На источном крају северног зида проскомидије, коју је поп Страхиња из Будимља осликао убрзо после 1616. године, смештена је, између осталих представа светих архијереја, стојећа фигура светог Јевстатија, архиепископа антиохијског.⁶⁰ Иако се, као и у студеничком случају, поуздано не може одгонетнути да ли поменута фреска

⁵⁸ За ову прилику треба нарочито поменути фигуру светог Ахилија, која је у Студеници представљена на тако истакнутом месту као што је јужна страна потрбушја „тријумфалног лука“, дакле поред саме олтарске преграде [Николић, *Конзерваторски запис II*, 60, сх. 2, бр. 8; Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија*, 150-151, сл. 44; *idem*, *Ахил Лариски во византискиот и поствизантискиот живописот*, Зборник. Средновековна уметност 3 (2001) 18-19], као и представу *Четрдесеторице севастијских мученика* на своду јужног вестибила. О тим студеничким представама и њиховом охридском пореклу cf. Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 162; *idem*, *О живопису Беле цркве каранске и сувременом сликарству Рашке*, Зограф 31 (2006-2007) 139; Павловић, *Култ и иконографија четрдесеторице севастијских мученика*, 297-298.

⁵⁹ Таква помисао постаје још привлачнија када се зна да је програм охридске катедрале могао да има значај својеврсног узора и за друге сегменте иконографског програма северног студеничког вестибила. Наиме, у том простору је, судећи по слоју из 1568. године, била насликана и представа *Седам спавача из Ефеса*, настала можда баш по узору на исту представу из на нартекса охридског храма, cf. Димитријевић, *Представа Светих седам ефеских дечака*, са одговарајућом литературом.

⁶⁰ С. Петковић, *Морача*, Манастир Морача 2002², 257, црт. 17.

Сл. 5. Манастир Морача, Параклис Светог Стефана, свети Јевстатије Антиохијски (фото: М. Марковић)

Fig. 5. Morača monastery, Chapel of St. Stephen, St. Eustathius of Antioch (photo: M. Marković)

понавља првобитну, исто тако нема озбиљнијих разлога да се сумња у такву могућност, утолико више што су се на првобитном слоју морачке проскомидије свакако морале налазити представе светих архијереја.⁶¹ Антиохијски архиепископ Јевстатије насликан је и у параклису Светог Стефана у Морачи, у виду пореја на источном зиду (сл. 5).⁶² Тај анекс је 1642. године осликао сликар Јован, поштујући, изгледа, основну замисао затеченог сликаног програма.⁶³ Међутим, будући

да има доста разлога за тврдњу да је избор светитеља на новом слоју једним делом свакако био заслуга зографа-обновитеља и његових саветодаваца,⁶⁴

⁶¹ Извесно је да је програм морачке проскомидије претпео знатније измене на своду и у највишим зонама. Ту је поп Страхиња насликао представе *Премудрости са даровима Светог духа* и илустрацију тропара „У гробу телесно...“. Прва фреска иконографски одговара поствизантијским примерима, а поменути тропар сасвим сигурно није био представљен првобитно. Cf. *Ibid.*, 72, 256-259, црт. 17-19; И. М. Ђорђевић, *Дарови Светог Духа у проскомидији Богородичине цркве у Морачи*, in: *Манастир Морача*, edd. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 195-211; М. Марковић, *Прилог проучавању утицаја канона Велике суботе на иконографију средњовековног сликарства*, ЗРВИ 37 (1998) 178-179. Када је реч о представама архијереја, теже је утврдити који су међу њима били насликани на најстаријем слоју. Међутим, једна иконографски сасвим особена представа из морачке проскомидије сведочи колико је затечени програм поштован приликом обнове. У апсиди су приказани, како проскомидију, свети Арсеније Српски и, сасвим неочекивано, свети Вавила. Чини се сасвим прихватљивим тумачење Сретана Петковића да је избор светог Вавиле објашњив једино могућношћу да је на оштећеном првобитном сликарству свети Арсеније био приказан како служи са светим Савом Српским – као у проскомидији Светих Апостола у Пећи – али да је од имена првог српског архиепископа у тренутку обнове била видљива само последња два слова, што је навело попа Страхињу, или његове саветодавце јеромонахе Герасима и Луку, да за саслужитеља светог Арсенија одаберу светог Вавилу (Петковић, *Морача*, 71-72, нап. 310; 258, црт. 18). Ипак, постоје озбиљни разлози за тврдњу да су бар неки архијереји насликани први пут приликом обнове сликарства проскомидије. Тако је међу њима представљен и цариградски патријарх Јосиф (1266-1275, 1282-1283), cf. Б. Тодић, *Српски архиепископи на фрескама XVII века у Морачи. Ко су и зашто су представљени*, in: *Манастир Морача*, 99. Примећено је да је за избор архијереја коришћен синаксар, јер се већина њих слави 30. септембра и 30. јуна (Петковић, *Морача*, 133, нап. 307; Тодић, *Српски архиепископи*, 97). Ваља, међутим приметити да свети Јевстатије Антиохијски не спада у ту групу архијереја.

⁶² С. Петковић, *Зидна декорација параклиса св. Стефана у Морачи из 1642. године*, ЗЛУМС 3 (1967) 138; idem, *Морача*, 260, црт. 21.

⁶³ *Ibid.*, 93-98, где се сматра да је програм живописа параклиса у основи поновљен, али да је иконографија осавремена, посебно када је реч о житијном циклусу светог Стефана.

⁶⁴ Показало се да избор српских архијереја у најнижој зони параклиса није могао

ни постојање другог морачког лика светог Јевстатија не може да послужи као сасвим поуздан аргумент у расправи о студеничкој представи истог архијереја. Остаје, тако, само опрезна претпоставка да је око 1260. године у Морачи била насликана бар једна представа светог епископа о коме је реч.

Још једна занимљива српска фреска значајна за проблем који нас занима, али, нажалост, ни њена идентификација и тумачење не могу бити сасвим поуздани. Реч је о представи последњег у низу светитеља на крају јужног дела поворке архијереја у апсиди цркве Свете Тројице у Сопоћанима (сл. 6). Ту је, иза фигуре светог Саве Српског, насликан један антиохијски свети епископ, о чему сведочи фрагментарно очувана легенда: **тиε | <ан>тиохи|ски**.⁶⁵ Сви изучаваоци сопоћанског сликарства сматрали су безрезервно да је реч о светом Игњатију Богоносцу, другом или трећем епископу Антиохије после светог Петра.⁶⁶ На такву идентификацију, осим остатка имена („**тиε**“),

Сл. 6. Манастир Сопоћани, антиохијски светитељ из Службе архијереја (фото: Фондација Благо)

Fig. 6. Sopoćani monastery, bishop of Antioch from *Melismos* (photo: Blago Fund)

бити исти и првобитно, cf. Тодић, *Српски архиепископи*, 93-114. Није извесно ни у којој се мери киторски портрет кнеза Стефана Вукановића у параклису Светог Стефана подударо са првобитним, мада таква помисао донекле има основа (Д. Војводић, *Портрети Вукановића у манастиру Морачи*, in: *Манастир Морача*, 87-90).

⁶⁵ За не сасвим прецизна издања и цртеж поменуте легенде cf. Н. Ј. Окунев, *Состав росписи в Сопочанах*, *Vyzantinoslavica* 1 (1929) 120, нап. 1; Ј. Радовановић, *Српски архиепископи у композицији служења св. Литургије у манастиру Сопоћани*, ЗЛУМС 19 (1983) 44 [= *idem*, *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Београд 1988, 40, 41]; Б. Живковић, *Сопоћани. Цртежи фресака*, Београд 1984, 15.

⁶⁶ G. Millet, A. Frolov, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Montenegro)*, II, Paris 1957, pl. 3/4; Mango, Hawkins, *Mosaics of Saint Sophia in Istanbul*, 32, n. 78; Hamman-Mac Lean, Hallensleben, *Die Monumentalmelerei in Serbien und Makedonien*, plan 16/B7; Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом српском сликарству*, in: *О Србљаку. Студије*, Београд 1970, 163; С. Радојчић, *Белешка уз један цитат из Сопоћана*, *Летопис Матице српске* 413/6 (1974) 597 [= *idem*, *Одабрани чланци и студије*, 195]; В. Ј. Ђурић, *Свети Сава српски – нови Игњатије Богоносац и други Кирил*, ЗЛУМС 15 (1979) 98; Д. Милошевић, *Иконографија светог Саве у средњем веку*, in: *Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, легенда прве табле у боји између стр. 288-289; Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, 108; Радовановић, *Српски архиепископи*, 44; Живковић, *Сопоћани*, 15; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991², црт. 8; Б. Тодић, *Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, edd. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд – Крушевац 2002, 375; Ch. Kōnstantinidēs, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελολογίακοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, *Thessalonikē* 2008, 139, εικ. XV; О. М. Томић, *Zidno slikarstvo XIII veka u manastiru Sopoćanima*, Београд 2010 (nepublikovana doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu), 69, 151; В. Вукашиновић, *Српска литургијска пракса 13. века*, in: *Ђурђеви*

додатно је наводила околност да се место представе светог Игњатија иза лика Светог Саве, бар на први поглед, лако уклапало у извесне реторичке топосе из хагиографске литературе посвећене првом српском архиепископу.⁶⁷ Међутим, чини се, упркос чврстине уверења истраживача, да се нипошто не сме искључити могућност да је реч о још једној српској представи светог Јевстатија Антиохијског. Истина, на основу типологије ликована не може се успоставити јасна разлика између Јевстатија и Игњатија Антиохијског, али поменуто претпоставку оснажује један други разлог. Наиме, када је уз име светог Игњатија исписивана још једна реч, то је готово увек био епитет „Богоносац“,⁶⁸ који је тог ранохришћанског архијереја и свештеномученика обележио још за живота, а редовно га је пратио и од самих почетака његовог култног прослављања.⁶⁹ Када се у обзир узме податак да је свети Игњатије сасвим ретко представљан са топографским епитетом „Антиохијски“,⁷⁰ онда помисао да на поменутој

ступови и Будимљанска епархија, ed. М. Радујко, Беране-Београд 2011, 243, нап. 125.

⁶⁷ Доментијан на више места доводи у везу светог Саву и светог Игњатија Богоносца. У *Житију светог Саве* два пута се помиње пророчанство светог Симеона, које је овај саопштио сину јавивши му се у сну. У њему Симеон прориче да ће Сава постати епископ и да ће „оптећи“ многе градове као Игњатије Богоносац (*Доментијан, Житије светог Саве*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 2001, 114/115, 390/391). Исте Немањине речи наводе се и у Доментијановом *Житију светог Симеона* (*Доментијан, Животи светог Саве и светог Симеона*, прев. Ј. Мирковић, Београд 1938, 289). На основу поменутих хагиографских сведочанстава, Војислав Ј. Турић (*Свети Сава српски – нови Игњатије Богоносац и други Кирил*, 95-96, 98) је покушао да објасни то што је свети Сава насликан испред, како је сматрао, светог Игњатија Богоносца на крају јужне поворке у Служби архијереја у Сопоћанима. Каснији истраживачи нису оспоравали такво тумачење. Везу између представа српског и антиохијског архијереја још је раније успоставила Милошевић, *Срби светитељи у старом српском сликарству*, 163, на основу тога што се свети Сава често назива *богоносним* у хагиографским и химнографским саставима.

⁶⁸ О иконографији светог Игњатија cf. Mango, Hawkins, *Mosaics of Saint Sophia in Istanbul*, 31, n. 78; *Lexikon der christlichen ikonographie*, VI, cols. 575-578; *Православна енциклопедија*, XXI, Москва 2009, 145-147.

⁶⁹ Реч *Богоносац* наводи се већ у делима која се поуздано приписују светом Игњатију. У свим својих седам посланица, антиохијски епископ уз своје име исписује и епитет Богоносца (Ἰγνάτιος ὁ καὶ Θεοφόρος). За критичко издање и француски превод посланица cf. *Ignace d'Antioche. Polycarpe de Smyrne. Lettres. Martyre de Polycarpe*, ed. P. Th. Camelot, Paris 1958³, 66-223. За српски превод cf. *Дела апостолских ученика*, ed. Епископ Атанасије (Јевтић), Врњачка Бања – Требиње 2002², 225-274. О пореклу епитета „Богоносац“ cf. Ph. A. Harland, *Christ-bearers and Fellow-initiates: Local Cultural Life and Christian Identity in Ignatius' Letters*, *Journal of Early Christian Studies* 11/4 (2003) 481-499; В. Перишић, *Игњатије Антиохијски: епископ – мученик – богоносац*, Београд 2012, 24-47.

⁷⁰ У ретке, нама познате примере спадају ликови светог Игњатија у коптској катедрали у Фарасу, у Нубији (друга половина VIII века) [K. Michalowski, *Faras, centre artistique et la Nubie chrétienne*, Leiden 1966, 12, pl. IV] и у цркви Светог Николе „Под кровом“ у Какопетрији на Кипру (XI век) [M. Sacoroulo, *A Saint-Nicolas-du-Toit, deux effigies inédites de patriarches constantinopolitains*, *Cahiers archéologiques* 17 (1967) 194, fig. 1]. На минијатурној представи страдања светог Игњатија у Менологу Василија II светитељ је означен као „свети свештеномученик Игњатије, патријарх велике Антиохије“ (*Il Menologio di Basilio II (Cod. Vat. Gr. 1613)*, Torino 1907, II, tav. 259). Од познијих примера треба скренути пажњу на фреску из цркве Светог Николе у Пелинову из 1718. године, cf. П. Мијовић, *Бокоторска сликарска школа. I. Зограф*

сопоћанској фресци представљен свети Јевстатије, којег поменути епитет готово увек прати, постаје могућа – бар у оној мери у којој се то може рећи и за претпоставку да је реч о лику светог Игњатија.⁷¹ Ипак, на додатан опрез упућује чињеница да свети Јевстатије није приказан ни у једној познатој представи Службе архијереја, за разлику од светог Игњатија.⁷² С друге стране, у оквиру те литургијске теме сликан је, и он истина ретко, један други антиохијски архијереј, приказиван каткад са сасвим сличном физиономијом, при чему се крај његовог имена често исписивао и топографски епитет. Реч је о светом Мелетију, наследнику светог Јевстатија на катедри епископа Антиохије.⁷³

Врло вероватно, и цариградски патријарх Прокло (434-446)⁷⁴ био је насликан на првом слоју студеничког сликарства. Разлози за такву помисао умногоме се подударују оним који су набројани и поводом представе Јевстатија Антиохијског. Мало је вероватно да би сликари и идеатори обнове из 1568. у зону стојећих фигура сместили фигуру светог Прокла

даскал Димитрије, Титоград 1960, 34, 56; С. Петковић, *Црква Светог Николе Пелиново – Грбаљ*, Грбаљ 2009, 15, 19, сл. 5. Цео натпис гласи: · с(в)ѣтѣ игнатїе · | в(с) гонос(а)ць · | архїеп(и)ск(с)пъ / антїѡхїискѣ. Дужина и формулација наведеног натписа разумљивије су ако се има у виду да је сликар Димитрије, аутор пелиновских фресака, исписивао дугачке легенде поред ликова светитеља, често наглашавајући и њихове епитете, cf. М. Живковић, *Мање познате и непознате иконе из манастира Прасквице: дела сликара Радула, Димитрија и Максима Тујковића*, Зограф 36 (2012) 206, нап. 25.

⁷¹ Ако се и прихвати претпоставка да је реч о представи светог Игњатија Богоносца, требало би темељније преиспитати њено тумачење у светлу Доментијанових поређења светог Саве и светог Игњатија. У том случају тешко би било објашњивати то што су творац сопоћанског сликаног програма и грчки сликари који су следили његова упутства одличили да уз лик светог Игњатија испишу његов топографски епитет. Наиме, у поменутим одломцима из Доментијанових житија свети Игњатије се помиње, као што је то и уобичајено, са епитетом Богоносца. Слична замерка може се упутити и тумачењу Десанке Милошевић (*Срби светитељи у старом српском сликарству*, 163). Епитет *Богоносца* би уз представу Светог Игњатија био исписан у случају да је он насликан поред светог Саве због тога што је први српски архиепископ у делима старих српских писаца често називан „богносним“. Другим речима, да је постојала намера да учени посматрач фреске препозна двојицу „богносних“ архијереја, једног српског и једног антиохијског, онда би се очекивало да потоњи тако буде и означен одговарајућим натписом.

⁷² За представу светог Игњатија у Служби архијереја cf. нпр. N. Coumbaraki-Panselinou, *Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta. Deux monuments du XIII siècle en Attique*, Thessalonique 1976, 68; Kōnstantinidē, *Ο Μελαρός*, 234. Додуше, свети Јевстатије је приказан у литургијској поворци архијереја у ђаконикону Светог Пантелејмона у Солуну, где је у апсиди попреје светог Јакова, брата Господњег, cf. Цигуриду, *Зидно сликарство Светог Пантелејмона у Солуну*, 17, сл. 5.

⁷³ Cf., нпр. D. and J. Winfield, *The Church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudhera, Cyprus: The Paintings and Their Painterly Significance*, Washington, D. C. 2003, 95, pl. 8, figs. 24, 37.

⁷⁴ О том светом архијереју, в. текст уз најновије издање његових најважнијих дела, са наведеном старијом литературом: *Proclus of Constantinople and the Cult of Virgin in Late Antique Constantinople. Homilies 1-5. Texts and Translations*, ed. N. Constatas, Leiden-Boston 2003. Cf. et T. Janko Šagi-Bunić, *Kristologija Prokla Carigradskog*, Zagreb 2009; J. Rist, *Zum Beispiel Proklos von Konstantinopel. Über Chancen und Grenzen des spätantiken Bischofsamtes*, in: *Episcopal Elections in Late Antiquity*, edd. J. Leemans, P. Van Nuffelen et al., Berlin 2011, 515-529.

Сл. 7. Пећка патријаршија, припрата, Менолог, свети Прокло Цариградски (фото: В. Тејлор Хостетер)

Fig. 7. Patriarchat of Peć, narthex, Menologion, St. Proclus of Constantinople (photo: W. Taylor-Hostetter)

да она ту није била насликана и првобитно. Наиме, судећи по објављеном и адекватно проученом материјалу, Свети Прокло је сасвим ретко сликан у српским храмовима из времена после 1557. године. Тај патријарх Константинопоља насликан је једино у пећком менологу (сл. 7)⁷⁵ и на северном зиду проскомидије у Морачи, где се његов лик вероватно и првобитно налазило.⁷⁶ Томе насупрот, уверење да је фронтална фигура Прокла Цариградског и првобитно красила источни зид северног студеничког вестибила може се, бар у извесној мери, темељити на бројности средњовизантијских представа поменутог патријарха, нарочито у Кападокији.⁷⁷ У олтару Свете Софије у Охриду његов лик засад није идентификован, али га свакако треба тражити међу чак 22 представе васељенских патријараха које су ту приказане.⁷⁸

Српске представе Прокла Цариградског, изузев две већ поменуте, сликане су искључиво у црквама из времена краља Милутина – Краљевој цркви, календару из Старог Нагоричина, Грачаници и Хиландару.⁷⁹ Највећу пажњу треба усмерити на податак да је свети Прокло насликан и у првобитној катедрали Српске цркве – у оквиру фриза фреско-икона у жичкој Спасовој цркви (сл. 8).⁸⁰ Управо та представа могла би има велики значај за разматрање могућности да је свети Прокло био насликан и у Студеници

⁷⁵ Мијовић, *Менолог*, 366.

⁷⁶ Петковић, *Морача*, 256, црт. 17. Свети Прокло насликан је тек у цркви Светог Николе манастира Драче, 1735. године, cf. Шево, *Српско зидно сликарство 18. вијека*, 262.

⁷⁷ Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce*, 17, 37, 66, 105, 138, 198. Cf. и представу светог Прокла у цркви Светог Арханђела Михаила у Манију, с краја XII века (К. М. Skawran, *The development of Middle Byzantine fresco painting in Greece*, Pretoria 1982, 173). За представе светитеља у илустрованим менолозима cf. *Il Menologio di Basilio II*, tav. 136 (Успење Прокла Цариградског); I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, II. Oxford Bodleian Library, II/1*, Stuttgart 1978, 10, Abb. 87; Евсева, *Афонская книга образцов XV в.*, 245, № 24.

⁷⁸ Радојчић, *Прилози за историју најстаријег охридског сликарства*, 367, наводи да су у олтару Свете Софије представљена 24 цариградска патријарха. Међутим, Миљковић-Пепек, *Два непознати фрагмента на фреска од водочката црква*, 44. нап. 40, запажа да је С. Радојчић у патријарашке фигуре неосновано убројао и двојицу светих Јакона.

⁷⁹ V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge, II*, Beograd 1934, pl. LXXIV; Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 94; Тодић, *Грачаница*, 81; idem, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 323, 327, 331, 353.

⁸⁰ М. Радујко, *Камено сапрестоље и фриз фреско-икона у олтару жичке цркве Вознесења Христовог*, Зограф 29 (2002-2003) 98, 101, сл. 5.

1208/09. Наиме, у питању је група архијерејских попрсја која су приликом обнове жичког живописа почетком XIV века поновљена са првобитног слоја из 1220. Првобитну „редакцију“ тих светачких ликова извршио је, како се верује, свети Сава лично, исказујући, као новопроизведени архиепископ аутокефалне цркве, и језиком слике своја еклисиолошка схватања.⁸¹ Међутим, чини се да није сасвим извесно да је пробитни избор светитеља у потпуности испоштован приликом обнове сликарства Жиче.⁸² У случају да је свети Прокло у српској „Великој цркви“ био представљен и 1220. године, онда би то уистину био релевантан и речит аргумент за разматрање могућности да је исти архијереј, такође на Савин захтев, био насликан у северном студеничком вестибилу 1208/09. године. Пошто се то не може поуздано утврдити, онда се, као и у случају претходно разматраних архијерејских ликова, са претпоставком о постојању представе светог Прокла у најстаријем студеничком сликарству може рачунати само уз изванредан опрез.

Мало је вероватно да се фигура Кирила Солунског (Филозофа) првобитно налазила на истом месту. Иконографске одлике и шири програмски контекст ситуирају ту представу у групу оних студеничких светачких фигура из 1568. године чији се настанак поуздано везује за црквено-политичку идеологију обновљене Пећке патријаршије, како је већ с пуним правом примећено.⁸³ Монашко рухо Кирила Солунског у Студеници одговара облику истог светитеља на источном зиду припрате Пећке патријаршије⁸⁴ и на морачкој икони сликара Јована из око 1644. године.⁸⁵ Осим иконографске усаглашености и чињенице да су их сликали

Сл. 8. Манастир Жича, свети Прокло Цариградски (фото: Народни музеј у Београду)

Fig. 8. Žiča monastery, Saint Proclus of Constantinople (photo: National museum in Belgrade)

⁸¹ Cf. *Ibid.*, 93-115.

⁸² О томе cf. аргументацију коју је сасвим недавно изнео Д. Војводић, *Запажања и размислињања о сликарству светилишта Спасове цркве у Жичи*, Ниш и Византија 11 (2013) 250-252.

⁸³ Тодић, *Српски и балкански светитељи*, 653-663.

⁸⁴ Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија*, 33-34, сл. 7; В. Ј. Ђурић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 262, сл. 175 (В. Ј. Ђурић); Грозданов, *Ћирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије*, 144-145, сл. 1.

⁸⁵ Петковић, *Морача*, 102, таб. у боји 53; Грозданов, *Ћирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије*, 146, сл. 3; Гавриловић, *Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 196, где је уочено да је на морачкој икони исписан исти одломак из житија светог Кирила као у Студеници. Текст на свитку са

Сл. 9. Богородичина црква у Студеници, Свети Петар (фото: Фондација *Благо*)

Fig. 9. Studenica monastery, Church of the Theotokos, St. Peter (photo: *Blago Fund*)

чланови исте зографске дружине, примере из Пећи и Студенице повезује још једна околност. У оба случаја представу Кирила Филозофа не треба тумачити *sui generis*, већ у сагласју с чињеницом да она припада групи локалних светитеља чији су култови с посебном пажњом неговани на подручјима што их је обухватала обновљена Пећка патријаршија. У обе цркве представљени су, осим „апостола Словена“, и други многопоштовани балкански светитељи, попут Светог Јована Рилског и Јоакима Осоговског, као и један мученик чији је култ био успостављен у време турске власти – Свети Георгије Нови (Краговац).⁸⁶ Осим њих, на студеничким фрескама из 1568. насликани су и свети српски архијереји, архиепископ Арсеније и патријарх Јефрем, а и та двојица српских првојерараха приказани су у пећкој припрати. Коначно, око пресликаног портрета ктитора Симеона Немање насликани су 1568. године свети краљ Стефан Дечански, чији култ добија на снази управо тих година, и свети Сава, први архиепископ српски.⁸⁷

Дакле, обједињавањем широке скупине локалних светитеља, у распону од утемељитеља српске цркве, преко словенског просветитеља Кирила Филозофа, па све до узорних анахорета и мученика, на новом слоју

морачке иконе гласи: *помо|⟨л⟩их(ь) се| и рѣхъ | даж(дъ) ми | г(ос)поди и|же оу прѣстола твоего ѡкроужнѣю | прѣмудростъ* (читање према необјављеној фотографији). Како је већ претпостављено (Петковић, *Морача*, 102), разлог за сликање светог Кирила на поменутој икони је чињеница да је он био светитељ-патрон морачког племена Лијешчана. О оправданости наведеног мишљења сведочи податак да је Кирил Филозоф представљен на још једној икони из Мораче. У питању је погрсеје у једном од медаљона постаментна оквира иконе Успења Богородице, коју је, као лични дар манастиру, насликао бококторски сликар Димитрије 1713. године, cf. 3. Ракић, *Бококторски сликар Димитрије и манастир Морача*, in: *Манастир Морача*, 216, 223-224, сл. 2. Због тога је тешко прихватљиво мишљење да појава светог Кирила на икони сликара Јована представља својерстан одговор морачких калуђера на извесне прозелитске притиске Римске цркве, као што сматра Ј. Дурковић-Јакшић, *Култ словенских апостола Тирила и Методија код Срба*, Београд 1986, 32.

⁸⁶ Тодић, *Српски и балкански светитељи*, 653-663, посебно 655, где се прихвата могућност да су у Студеници 1568. били представљени и свети Прохор Пчињски и свети Гаврило Лесновски (Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 87, нап. 94). Cf. et Суботић, *Најстарије представе светог Георгија Краговца*, 176, 181-182.

⁸⁷ Тодић, *Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници*, 35-45; *idem*, *Српски и балкански светитељи на фрескама XVI века у Студеници*, 654-655, 658-659. Приликом обнове живописа Богородичине цркве у Ђаконикону је насликан свети Иларион, епископ Меглена из XII века, који је за време турске владавине сматран словенским светитељем, cf. Марковић, *Облесци култа светог Илариона Мегленског*, 217, сл. 2.

живописа храма Богородице Добротворке је, као и у пећкој припрати три године раније, уобличен разгранат визуелни хагиологион чији персонални састав изображава древност, „национални“ предзнак и ширину простирања обновљене српске Патријаршије. Представу Кирила Филозофа из северног вестибила студеничке Богородичине цркве треба разумети пре свега у том програмско-иконографском и идејном контексту. Ако се и допусти могућност да је поменути светитељ могао бити приказан на првобитно слоју сликарства северног вестибила,⁸⁸ иако за такву тврдњу нема довољно озбиљних аргумената, он засигурно није био приказан као монах, будући да таква његова иконографија није позната пре 1557.⁸⁹

*

По свему, дакле, судећи, приликом обнове живописа источног и северног зида северног студеничког вестибила, изузев особене представе светог Григорија Паламе, поновљен је првобитни сликани програм.⁹⁰ Измене су се десиле на западном зиду (представа Кирила Филозофа), али су се ту највероватније и првобитно налазиле монашке фигуре.⁹¹ Ипак, за тренутак треба размотрити и могућност да су на том месту били насликани апостоли,⁹² будући да су они сликани у певницама млађих српских

⁸⁸ Такво гледиште заступају Николић, *Конзерваторски натпис*, 33-34; Гавриловић, *Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 186, 191.

⁸⁹ О представама светог Кирила Филозофа најподробније: Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија*, 17-37. Када је реч о суседној фигури, у којој су поједини аутори опрезно препознали светог Методија Солунског (Гавриловић, *Живопис вестибила Богородичине цркве у Студеници*, 186, 191), не би се требало упуштати у било каква тумачења, будући да нема иоле озбиљнијег аргумента чак ни за наведену идентификацију. Њу онемогућава већ чињеница да је свети Методије редовно приказиван у епископском орнату, cf. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија*, 17-37.

⁹⁰ Тај програм свакако заслужује додатно разматрање, посебно зато што сликање архијереја ван олтара, у просторима попут вестибила, није лако објашњиво. Овом приликом пажња је била посвећена само стратиграфским проблемима живописа северног вестибила, а темељније тумачење иконографског програма, с посебним освртом на функцију студеничких вестибила, одлажемо за другу прилику.

⁹¹ У контексту изречене претпоставке важан је податак да се на северном зиду наоса, у наставку поворке монаха из северног вестибила, такође налазе фигуре угледних монаха, на оба слоја, наспрам којих су, на одговарајућем делу јужног зида, опет монашке фигуре, cf. Николић, *Конзерваторски запис II*, 74-76, сх. 1, бр. 24-27; сх. 2, бр. 25-28. Уосталом, фигуре тог светитељског реда би на најстаријем слоју западног зида северног студеничког вестибила програмски одговарале представама светих мелода, такође монаха, у јужном вестибилу. О извесном програмско-иконографском усаглашавању и узајамности фресака два вестибила сведочи чињеница да је један свети мелод, Козма Мајумски, престављен и у северном вестибилу.

⁹² Мишљење да су у северном вестибилу била насликана четворица апостола заступа *Ibid.*, 42, за шта као један од аргумената износи тврдњу да је на северној половини источног зида јужног вестибила представљен свети Јован Богослов. Међутим, реч је о фигури светог Романа мелода, cf. Тодић, *Ново тумачење програма и распореда фресака у Милешеву*, 62, нап. 44. Р. Николић на наведеном месту помишља да је и уместо светог Андреје Критског на јужној половини истог зида првобитно била фигура неког апостола. Међутим, по свој прилици, и представа поменутог критског архијереја била је насликана првобитно, cf., Vabić, *Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica*, 206; Д. Павловић, *Култ и иконографија двојице светих*

Сл. 10. Богородичина црква у Студеници, Свети Павле (фото: Фондација Благо)

Fig. 10. Studenica monastery, Church of the Theotokos, St. Paul (photo: Blago Fund)

споменика XIII века – у Жичи, Милешеви, Сопоћанима, Ариљу (само свети Петар и Павле), а по свој прилици и на првом слоју живописа у певницама Светих Апостола у Пећи и Морачи.⁹³ Међутим, мишљење да су на западном зиду севетног вестибила Богородичине цркве изворно биле смештене фигуре апостола тешко је прихватљиво. На таквој реконструкцији поменутог дела студеничког живописа не треба инсистирати због тога што се на западном зиду наоса налазе фреско-иконе светих Петра и Павла (сл. 9-10).⁹⁴ Оне су насликане 1568. године,

али се поуздано може претпоставити да су се и првобитно налазиле на истом месту. У то нас уверава једна речита програмско-иконографска аналогија. Реч је о попрсјима исте двојице светитеља у прозору на јужном зиду Благовештењске цркве манастира Градца.⁹⁵ На основу те две представе, Драгана Павловић је с правом

Андреја са Крита, ЗРВИ 49 (2012) 221-222, где се с правом запажа да је свети Андреја приказан међу осталим мелодима зато што је и сам писао химнографске саставе посвећене Богородици, поред чије представе је и насликан.

⁹³ Ђурић, *Црква Св. Петра у Богдашићу*, 31-36; Б. Тодић, *Иконографска истраживања жичких фресака XIII века*, Саопштења 32-33 (1990-1991) 26-30; V. J. Ђурић, *Les conceptions hagiologiques dans la peinture du Protaton*, Хиландарски зборник 8 (1991) 46; Б. Тодић, *Топографија жичких фресака*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 115; Тодић, *Апостол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана*, 361; Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, 79, 81; idem, *Жича и Пећ. Прилог разматрању сличности два програма зидног сликарства*, Саопштења 43 (2011) 42-43, где се указује на могућност да су апостоли били приказани и у певницама Светих Апостола у Пећи. На први поглед, на могућност да су у северном вестибилу били представљени апостоли могла би да наведе и Христова представа у ниши на источном зиду. На отвореној књизи је, као што је раније поменуто, цитат из Јеванђеља по Јовану (15, 17), што је, заправо, једно од последњих Господњих обраћања ученицима. Међутим, мало је вероватно да је тај одломак Јеванђеља био исписан на Христовој књизи и 1208/09. године. Судећи по томе што га је „пећка сликарска дружина“ исписала на отвореним Христовим књигама у припрати Грачанице (Тодић, *Грачаница*, 250) и у наосу цркве Светог Николе Дабарског [С. Пејић, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009, 257 (без идентификације текста)], прилично поуздано се може утврдити да је поменути текст на књизи у Студеници исписан први пут тек 1568. године.

⁹⁴ Петковић, *Манастир Студеница*, 48; Николић, *Конзерваторски запис II*, 74-76, сх. 1, бр. 74, сх. 2, бр. 74; Бабић, *Кораћ*, Ћирковић, *Студеница*, сл. 63.

⁹⁵ Д. Павловић, *Зидно сликарство градачког католикона. Потпис фресака и запажања о појединим иконографским особеностима*, Зограф 36 (2012) 98, 105, сл. 14-15.

претпоставила да у градачким певницама није било ликова апостола истичући то као једну од изразитих особености градачког живописа.⁹⁶ Нису ли градачка попрсја светих Петра и Павла, иако се не налазе на истом месту као у Студеници, довољан доказ да су приликом њиховог сликања у обзир узимане одговарајуће студеничке фреско-иконе, на чијем се месту данас налазе оне из 1568. године?⁹⁷ Друкчије казано, може ли се поуздано претпостављено одсуство апостолских представа у певницама Градца посматрати као посредан доказ да њихових фигура није било ни у студеничким вестибелима, знајући колико је за уобличавање тематског програма градачке цркве, као год и њеног архитектонског облика, био значајан студенички узор?⁹⁸ Чини се да могућност узајамности два решења треба озбиљно узети у обзир.⁹⁹ У случају да у северној певници није било фигура Христових ученика, то би значило да, изузев у *Причешћу апостола* у конхи апсиде, једина њихова групна представа у Богородичиној цркви, уз то и на изузетно важном месту, заправо није ни изведена у фреско-техници. Ваља се, наиме, подсетити да се на довратницима главног портала Немањине задужбине налазе скулптуре Христа и дванаесторице апостола, у иконографском облику јеванђеоске сцене *Мисије апостола*.¹⁰⁰

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ На могућност да су фреско иконе апостола у Студеници 1568. поновиле првоапостоли били распоређени око улаза. Према старијим фотографијама може се закључити да се на јужној страни лука пролаза из приправе у наос налазила стојећа фигура светог Павла, cf. G. Millet, A. Frolow, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie, I*, Paris 1954, pl. 27/2; И. М. Ђорђевић, *Живопис XII века у цркви Светог Ђорђа у Расу – археолошки досије и историографска белешка*, in: Стефан Немања – Симеон Мироточиви. *Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 314. Иначе, осим студеничке, постоји још једна заједничка представа Светих Петра и Павла што је највероватније настала залагањем тадашњег монаха Саве. Реч је о фрагментарно очуваној фресци загрљених апостолских предводника из манастира Ватопеда, с краја XII века cf. В. Милковић, *‘Ο ἀσπασμός του ἁγίου Πέτρου και Παύλου (Once again on the fragment of a fresco in Vatopedi)*, ЗРВИ 46 (2009) 107-115 (са свом старијом литературом).

⁹⁸ О томе cf. Павловић, *О једном особеном моделу*, 443-455; *eadem*, *Зидно сликарство градачког католикона*. Од старије литературе cf. нарочито В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 41-43.

⁹⁹ Приликом разматрања иконографског програма градачке цркве посебно је издвојена и фигура светог Јована Каливита на чеоној страни југозападног пиластра. Представа тог светитеља прилично је ретка у српском сликарству XIII века, а пажњу побуђује и њена истакнута позиција у односу на представе других светих монаха (Павловић, *Зидно сликарство градачког католикона*, 97, 104-106). Чини се да би и у случају тог светитеља требало помишљати на могући студенички узор, судећи по два лика светог Јована Каливита са слоја из 1568. Наиме, фреско-икона светог Јована који иконографски одговара Јовану Каливиту смештена је на западном зиду студеничког католикона, са стране Распећа (Кашанин и др., *Манастир Студеница*, сл. 124; Николић, *Конзерваторски запис II*, 74-75, сх. 1, бр. 76, који сматра да је реч о светом Јованом Јањинском), а у припрати је свети Јован Каливит представљен на југозападном пиластру, у непосредној близини фигуре светог Алексија Божијег човека, док је између њих је представа светог Георгија Новог (Петковић, *Манастир Студеница*, 42, сл. 41; Николић, *Конзерваторски запис II*, 79, сх. 7, бр. 12-14).

¹⁰⁰ Б. Тодић, *Представа Христа са апостолима на западном порталу Студенице*, Саопштења 26 (1994) 13-22, сл. 1-5.

Miloš Živković
 FROM THE ICONOGRAPHIC PROGRAM OF THE THEOTOKOS CHURCH
 IN STUDENICA (1568): DEPICTIONS OF THE INDIVIDUAL SAINTS
 IN THE NORTHERN VESTIBULE

All scholars agree that the original thematic program of the Church of the Virgin in Studenica from 1208/09, was carefully repeated during the restoration of the frescoes in 1568; however, it is also certain that the restorers and their advisers in some cases departed from the original selections of individual saints. The present paper deals with precisely these segments of the fresco paintings at Studenica. We focus on the insufficiently studied figures found in the north vestibule of the church. In that part of the church, one can reliably identify the figures of St. Cyril of Thessaloniki, St. Eustathius of Antiochia, Proclus, patriarch of Constantinople, as well as the figures of Christ and St. Avramius, St. Cosmas of Maiouma and St. Loupus. Judging by the remains of the inscription of his name, St. Gregorios Palamas was also represented amongst the bishops.

Our discussion begins with the figure of St. Gregory Palamas. As the leader of the hesychastic movement, he lived two centuries after the paintings at Studenica came into existence, thereby, it is clear that his figure was added to the program in 1568. The saint is not depicted as a middle-aged man with a dark hair and beard as usual, but is shown as an old, bald man with a gray beard. There are no other Serbian depictions of St. Gregory Palamas outside that found in the Athos dating from the XVI-XVIII century. It therefore seems very probable that another saint bishop, also named Gregory, was originally represented here and whose physiognomy was simply repeated in 1568. For several reasons, the question of whether the figure of St. Eustathius, Bishop of Antioch and participant in the First Ecumenical Council, was located in the same place on the first layer of Studenica's frescoes can be answered in the affirmative. It should be noted that St. Eustathius of Antioch, excluding his depictions in the illustrated menologies, was not represented in any of the Serbian churches painted after the restoration of the Patriarchate of Peć. On the other hand, the possibility that the image of St. Eustathius was included in the original Studenica iconographic program indicates that his depictions in Byzantine art were slightly more numerous. Of special importance is the fact that, except in a few Serbian churches, St. Eustathius of Antioch was painted in the altar of St. Sophia in Ohrid. Very likely, Proclus, Patriarch of Constantinople was painted on the first layer of the Studenica mural as well. It is unlikely that the painters who restored the oldest frescoes would put the figure of St. Proclus in the first zone if it was not there originally. Namely, St. Proclus was very rarely painted in Serbian churches during the period after the year 1557. On the other hand, there are several important depictions of this patriarch in Byzantine and Serbian medieval art. It should also be noted that the above-mentioned Patriarch of Constantinople was represented in the original Serbian Church Cathedral - in the frieze of the fresco-icons of famous bishops on the altar of the Žica monastery, probably personally commissioned by Saint Sava. On the other hand, it is almost certain that the figure Cyril of Thessalonica (Philosopher) was not originally in the same location. Its iconographic features and position in the broader context of the painted program can easily be understood in the larger sphere of Serbian art after the restoration of the Pec Patriarchate in 1557, as an image of a local saint whose presence visually accentuated local identity, antiquity and the vastness of the renovated Serbian church.

It would therefore appear that during the restoration of the frescoes of the Theotokos church in Studenica (1568), for the most of its part, the frescoes of the north vestibule repeated the original painted program. This would further mean that the apostles were not painted in the vestibule, as was the case in the choirs of other later Serbian monuments of the thirteenth century. After all, fresco-icons of Saint Peter and Paul were set on the western wall of the naos. They were painted in the 1568, but one can reliably assume, based on the analogy with the images of the same two apostles in the Church of Gradac, that their depictions in Studenica were originally located in the same place.